

شعر بر کتیبه‌ بناهای آرامگاهی شهر اصفهان^۱

دکتر احمد حسنی رنجبر

استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

زهرا حبیبی

پژوهشگر گروه متون و کتیبه‌های دوران اسلامی پژوهشکده زبان‌شناسی، کتیبه‌ها و متون پژوهشگاه میراث

فرهنگی و گردشگری

z.habibi1515@yahoo.com

چکیده

کتیبه‌ها - که یکی از مهم‌ترین مظاهر میراث فرهنگی ما هستند - در ذخیره‌سازی اطلاعات و انتقال اندیشه‌ها و تمدن بشری از نسل‌های گذشته به نسل حاضر نقش بسزایی داشته‌اند. بررسی این آثار ارزشمند از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. این آثار حاوی اطلاعات مفید تاریخی هستند. در این رهگذر فهم جایگاه شعر - که از هنرهای مهم ایرانیان است - در کتیبه‌ها، محرک پژوهشگر تاریخ و ادبیات شده است. پژوهش حاضر به کتیبه‌های بناهای آرامگاهی شهر اصفهان که محتوایشان شعر است، می‌پردازد. این پژوهش بر آن است تا به پرسش‌هایی چون: چیستی محتوی و مضمون اشعار منقور بر کتیبه‌ها و کیستی شاعران آن پاسخ گوید. در این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است، ۲۵ بنای آرامگاهی شهر اصفهان شامل آرامگاه، امامزاده، تکیه و بقاع متبرکه بر اساس مطالعه کتابخانه‌ای و پژوهش میدانی (عکس‌برداری و فیش‌نویسی در محل) بررسی شده است. این بناها در مجموع ۲۲۳ کتیبه دارند که از آن میان متن ۸۲ کتیبه شعر است. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که متن ۱۹ کتیبه سروده شعرای متقدم، صفویه، قاجار است. در پنج کتیبه شعر شعرای متقدمی چون سعدی و حافظ و جامی دیده می‌شود. در کتیبه‌ها نام ۴۲ شاعر که مقارن ساخت یا مرمت بنا زندگی می‌کرده‌اند و دربارهٔ احداث و یا تعمیر بنا ماده تاریخ سروده‌اند، درج شده است. سرایندگان ۴۱ کتیبه گمنام هستند یعنی نام و تخلصی از آنان در متن کتیبه‌ها نیامده و اگر هم آمده در متون به شرح احوالشان دست نیافته‌ایم. قالب شعری اغلب این کتیبه‌ها قطعه است. هدف از این پژوهش بیان جایگاه شعر در کتیبه‌ بناهای تاریخی و یافتن نام و شرح حال سرایندگان اشعار کتیبه‌هاست.

واژه‌های کلیدی

شعر، کتیبه، بناهای آرامگاهی، امامزاده، تکیه، بقاع متبرکه، اصفهان.

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامهٔ دورهٔ کارشناسی ارشد رشتهٔ زبان و ادبیات فارسی به راهنمایی دکتر احمد حسنی رنجبر، با عنوان «شعر و جایگاه آن در کتیبه‌های غیر منقول شهر اصفهان» است.

باستان‌شناسی و کشف مجهولات تاریخی، ادبی و گاه سیاسی و اقتصادی است و همچنین معرفی شاعرانی که در پدید آوردن این کتیبه‌ها نقش بسیار اساسی و ارزنده‌ای داشته‌اند، و نیز بیان مضامین اشعار این کتیبه‌ها که در بردارنده نکات و مسائل تاریخی، ادبی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی ارزشمندی است.

سؤالاتی که در این پژوهش در صدد پاسخ به آنها هستیم، بدین قرار است: آیا نام و تخلصی از سرایندگان متن کتیبه‌ها دیده می‌شود؟ سرایندگان متقدم اند یا مقارن با ساخت بنا در قید حیات بوده‌اند؟ قالب‌های شعری متن کتیبه‌ها چیست؟ و کدام قالب بیشتر به کار گرفته شده است؟ اساساً کتیبه‌ای که محتوای آن شعر است می‌تواند در پیام‌رسانی با کتیبه منشور برابری کند؟

این تحقیق ترکیبی از پژوهش کتابخانه‌ای و میدانی است. داده‌های پژوهش میدانی متن کتیبه‌ها و عکس آنهاست. نگارنده با حضور در شهر اصفهان و بررسی بناها و یافتن کتیبه‌ها اقدام به جمع‌آوری اطلاعات آنها از طریق فیش‌برداری در محل و برداشتن عکس کرده و سپس اطلاعات موجود در اشعار این کتیبه‌ها را استخراج کرده است که مرحله دوم کار یعنی پژوهش کتابخانه‌ای را در پی داشته است. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و آماری بوده است.

کتب و منابع بسیاری در خصوص تاریخ و آثار تاریخی اصفهان تدوین شده است. اما نگارنده کمتر کتاب و منبعی را که به طور خاص و ویژه به کتیبه بناهای تاریخی با محتوای شعر پرداخته باشد، یافت. به بیان دقیق‌تر می‌توان گفت هیچ منبعی یافت نشد. با این وجود کتب و منابعی که موضوعشان آثار تاریخی اصفهان است و مؤلفان آن به طور کلی به معرفی این آثار و کتیبه آنها پرداخته‌اند عبارت‌اند از:

۱. کتاب *آثار تاریخی ایران تألیف آندره گدار* به سال ۱۳۱۸. این کتاب توسط محمدتقی مصطفوی ترجمه شده و مترجم خود متن تعداد انگشت‌شماری از کتیبه بناهای تاریخی اصفهان را خوانده و در این کتاب آورده است. ۲. کتاب *گنجینه آثار تاریخی اصفهان تألیف لطف‌الله هنرفر* به سال ۱۳۴۴. این کتاب منبع اصلی این پژوهش بوده و مؤلف آن

کتیبه‌نگاری از صدر اسلام تا روزگار ما به منظور هویت‌بخشی دینی، تاریخی، فرهنگی و هنری همواره مورد توجه مسلمانان بوده و آنان در بناهایی چون مساجد، مدارس علمیه، بناهای آرامگاهی (آرامگاه‌ها، امامزاده‌ها، بقعه‌ها) آب‌انبارها و سقاخانه‌ها، و عمارات باشکوه و مکان‌های مناسب دیگر، آثاری ارزشمند از خوشنویسی و کتیبه‌نگاری را در صورت‌های متفاوت از خود به یادگار گذاشته‌اند. تجزیه و تحلیل این آثار از منظرهای گوناگون می‌تواند دریچه‌هایی به روی پژوهندگان معاصر در حیطه تاریخ، تمدن، و فرهنگ اسلامی بگشاید.

کشور ایران سرزمینی باستانی و تاریخی است و بدین سبب در جهان شهره است و این شهرت و نام‌آوری، مرهون شهرهای تاریخی و آثار منحصر به فرد آنهاست. اصفهان از جمله این شهرها است؛ شهری که سال‌های بسیار در دوره صفویه پایتخت ایران بوده و معاریف و مشاهیر بسیاری را در خود پرورانده است. نتیجه این مرکزیت و توجه پدید آمدن آثار تاریخی موجود در آن است. این شهر با دارا بودن آثار تاریخی بسیار مهد تمدن و فرهنگ و هنر و ادبیات این مرز و بوم است. هر یک از این آثار و بناهای این شهر با داشتن شناسنامه‌های خاص و سزاوار و درخور، بیانگر پیشینه‌ای از تاریخ و ادبیات و هنر و فرهنگ ایران زمین است.

اغلب اوقات نام کتیبه تداعی‌کننده آیات قرآن، احادیث و یا متنی منشور است و به ندرت از یادآوری آن، شعر در ذهن شنونده متبادر می‌شود. از این رو آنچه نگارنده را به پژوهش درباره این موضوع سوق داد، به دست آوردن آمار کتیبه بناهای تاریخی شهر اصفهان و استخراج کتیبه‌های ادبی (با محتوای شعر)، به منظور بررسی‌دن جایگاه شعر در کتیبه‌ها بود. چرا که شعر در کتیبه‌ها نقش و جایگاه ویژه‌ای دارد و آن به سبب رسالتی است که از جنبه‌های ادبی، تاریخی، فرهنگی، و تمدنی این مرز و بوم دارد. بنابراین یکی از اهداف بسیار مهم در مستندنگاری کتیبه‌ها، دست یافتن به اطلاعات مستند و دست اول موجود در متن آنها و در پی آن ایجاد بستری مناسب برای پژوهش در حوزه‌های ادبیات و تاریخ و

متن ۸۰ درصد کتیبه‌ بناهای تاریخی اصفهان را خوانده و برخی از آنها را تحلیل کرده اما تحلیلی از کتیبه‌های ادبی منظوم ارائه نکرده و فقط به مضمون کلی برخی از آنها اشاره کرده است. ۳. کتاب آثار ملی اصفهان تألیف ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی به سال ۱۳۵۲. این کتاب در واقع تحشیه و تعلیقی بر کتاب لطف‌الله هنرفر است. همچنین چند کتاب دیگر که نویسندگان آنها متن کتیبه‌ها را به کتاب لطف‌الله هنرفر ارجاع داده اند.

هنرفر در کتاب خود ضمن بیان تاریخچه بناهای تاریخی شهر اصفهان به کتیبه این بناها اشاره کرده و متن آنها را خوانده است اما بسیاری از کتیبه‌های ادبی منظوم از چشم وی به دور مانده و از قلم افتاده است. وی به متن ۸۰ درصد کتیبه بناهای تاریخی اصفهان اشاره کرده و آنها را خوانده و برخی را نیز تحلیل کرده اما تحلیلی از متن کتیبه‌های ادبی منظوم ارائه نکرده است. وی در معرفی بناها، دوره‌های تاریخی را مد نظر داشته و ابتدا محل بنا را در شهر مشخص کرده و سپس تاریخچه‌ای از آن و نام سازندگان آن ذکر کرده و اگر بنا تعمیر شده، نام مرمیگران و سال تعمیر آن را بیان کرده است. وی متن کتیبه‌های موجود در بنا (آیات قرآن، احادیث و کتیبه‌های ادبی) را خوانده و معرفی کرده و گاه به اختصار مضمون برخی از آنها را نیز ذکر کرده است. او در مورد فیزیک و شکل ظاهری کتیبه‌ها نکاتی را که به نظرش لازم می‌رسیده بیان کرده است. هنرفر در معرفی کتیبه قسمت‌های مختلف یک بنا ترتیب خاصی را مد نظر نداشته و گاه در آوردن آنها تقدّم و تأخّر را از نظر دور داشته است. در این پژوهش کتیبه‌های ادبی مشتمل بر اشعار کتیبه بناهای آرامگاهی شهر اصفهان مورد پژوهش قرار گرفته است. به این معنا که بررسی شده یک کتیبه با محتوای شعر - از یک بیت تا یک قصیده - چه داده‌ها و اطلاعات مفید و ارزشمندی را به پژوهشگر علاقه‌مند در حوزه ادبیات و تاریخ عرضه می‌کند و در بر دارنده چه بار معنایی است و سراینده آن کیست؟ بر این اساس ابتدا نشانی بنا و سپس تاریخچه مختصری از آن آورده شده و در ادامه به مکان استقرار کتیبه و ویژگی‌ها و خصوصیات فیزیکی و ظاهری کتیبه از جمله جنس و رنگ و

نوع خط آن اشاره شده است. آنگاه متن کتیبه آورده شده و سپس تصویر و به دنبال آن مضمون و تجزیه و تحلیل متن آورده شده و اگر پیش‌تر قرائتی از کتیبه ارائه شده با متن اصلی کتیبه مقایسه شده و به تفاوت‌های آنها اشاره شده است. در پایان شرح حال مختصری از سراینده (در صورت یافته شدن احوالش در متون و تذکره‌ها) آورده شده است.

بناهای آرامگاهی

طبق پژوهش میدانی و نتایج به‌دست آمده در شهر اصفهان، بناهای تاریخی بسیاری از جمله آب‌انبار، سقاخانه، کاخ، مسجد، مسجد - مدرسه، بناهای آرامگاهی، خانقاه و... وجود دارد. در این پژوهش کتیبه ۸۶ بنای تاریخی از دوره‌های صفویه و قاجار و دوره معاصر بررسی شده است. در بین ۸۶ بنای تاریخی ذکر شده ۲۵ بنا آرامگاه است. انتظار می‌رفت که در متن اکثر این کتیبه‌ها نام سراینندگان اشعار ذکر شده باشد؛ اشعار کتیبه‌ها بیشتر از شعرای متقدم باشد؛ کتیبه‌های منشور بیشتر از کتیبه‌های منظوم باشد؛ اما طی تحقیقات انجام‌شده خلاف آنچه که انتظار می‌رفت و فرضیه‌های این پژوهش بود ثابت شد که به آنها خواهیم پرداخت.

در شهر اصفهان نزدیک به از ۵۰ بنای آرامگاهی شامل: آرامگاه‌ها، امامزاده‌ها، تکایا و بقاع متبرکه از دوره صفویه، قاجار و معاصر به جا مانده است. همانطور که ذکر شد در این پژوهش کتیبه ۲۵ بنا (۸ آرامگاه، ۸ امامزاده، ۳ تکیه، و ۶ بقعه) بررسی شده است. این بناها در مجموع ۲۲۳ کتیبه در خود دارند که از بین آنها ۸۱ کتیبه ادبی منظوم استخراج شده است. از آنجا که در این مجال فرصتی برای معرفی تمامی این بناها و کتیبه‌های آنها نیست، لذا در این مقاله از هر یک از این گروه‌ها یک نمونه معرفی شده و به کتیبه آنها پرداخته شده است. این بناها عبارت‌اند از: آرامگاه واله اصفهانی، امامزاده هارون ولایت، تکیه میر فندرسکی، و بقعه بانو امین.

۱. آرامگاهها

در شهر اصفهان آرامگاه‌های بسیاری متعلق به شخصیت‌های

گذر ایام قسمت‌هایی از آن به مسجد رکن‌الملک و تکیه محمدجعفر آباده‌ای که در جوار آن واقع است، اختصاص یافته است (تصویر ۱).

تصویر ۱. آرامگاه واله (عکس از: نگارنده).

معماری بنای آرامگاه

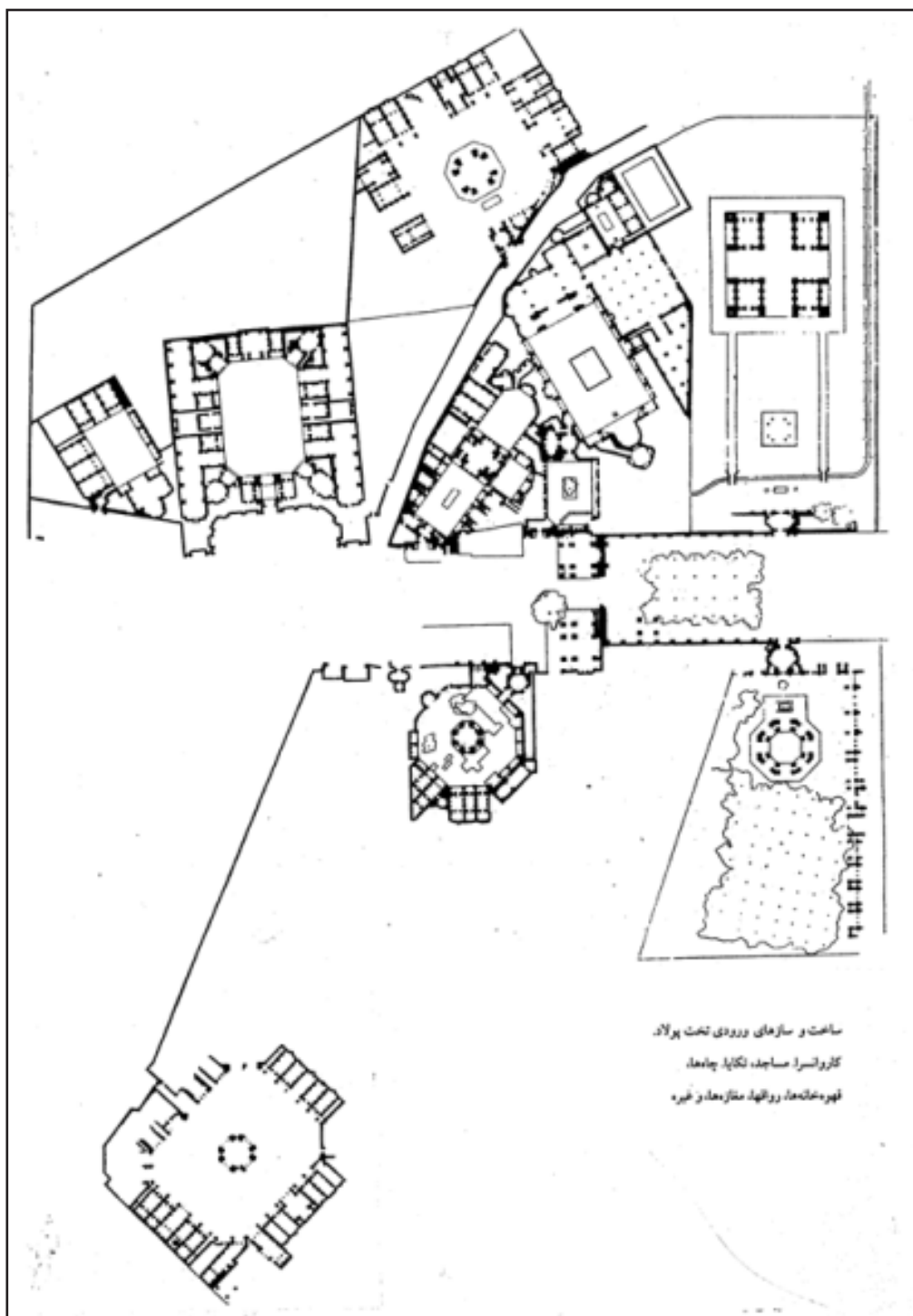
بنای این آرامگاه شامل دو قسمت است: بنایی گوشک‌مانند که در منتهی‌الیه باغ و در ضلع غربی آن قرار دارد و بنای آرامگاه که در وسط باغ قرار دارد. بر اساس آنچه که بودوئن در نقشه تکاپای گورستان تخت فولاد ترسیم کرده، این باغ دارای سردر و هشتی ورودی بوده (بودوئن، ۱۳۸۰: ۲۲۶) که هم‌اکنون اثری از آن نیست (نقشه ۱). جلال‌الدین همایی در این مورد می‌نویسد: «بالای سردرب روی گچ به خط بسیار درشت نستعلیق خوب نوشته است 'انا مدینه العلم و علی' (۲) بابها» که بعضی حروفش در تعمیرات از بین رفته است به طوری که نگارنده از اساتید خط شنیدم این خط از خطوط سید حسین اصفهانی معروف به چادردوز است که در کتیبه‌نویسی درشت استاد چرب‌دست بوده است» (همایی، ۱۳۸۱: ۱۹۲). اما همایی در کتاب دیگر خود این خط را

ادبی، دینی، تاریخی، هنری، سیاسی، نظامی، و حکومتی وجود دارد. همان‌طور که گفته شد کتیبه هشت آرامگاه مطالعه شده است که عبارت‌اند از: آرامگاه جلال‌الدین محمد حکیم، محمدکاظم واله اصفهانی، سلیمان خان رکن‌الملک شیرازی، جواد مجدزاده (صهبا)، حسن داورپناه، عزیزالله نیک‌پی، صائب تبریزی، و پروفیسور پوپ. در این مجال آرامگاه محمدکاظم اصفهانی متخلص به «واله» از شعرای دوره قاجار معرفی و کتیبه‌های آن شرح و تحلیل شده است.

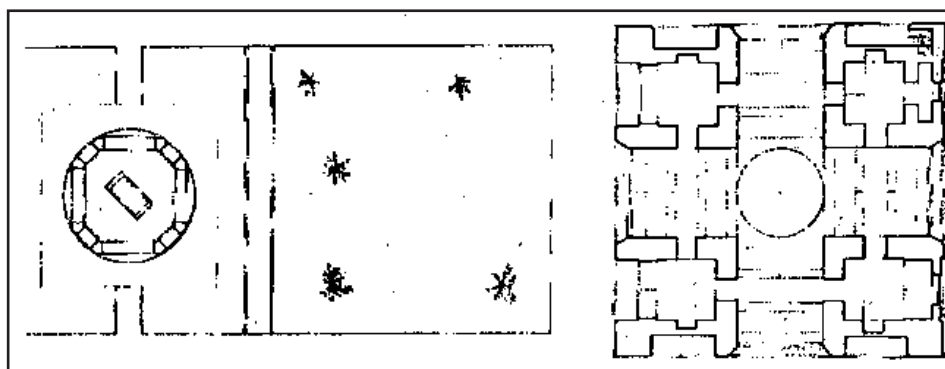
آرامگاه محمدکاظم اصفهانی

آرامگاه محمدکاظم اصفهانی در تخت فولاد، خیابان فیض یا چهارباغ امین‌آباد و در ضلع شمالی مسجد رکن‌الملک قرار دارد. محمدکاظم اصفهانی متخلص به «واله» از ادبا و شعرا و عرفا و یکی از خطاطان هنرمند اواخر دوره زندیه و اوایل عصر فتحعلی‌شاه قاجار بود. وی از فنون عربی، ادبی، حکمت، و عرفان بهره کافی داشت. خوشنویسی مشهور بود و در نوشتن خط تعلیق، استادی بی‌بدیل بود. خط ناخنی را که از مشکل‌ترین انواع خطوط است نیکو می‌نوشت. وی اثر ارزشمندی از خود به یادگار گذاشته و آن خط تعلیق سنگ‌مزارش خود اوست که چون گوهری گران‌بها در آرامگاهش می‌درخشد. واله در نزد رجال قاجار و شخص فتحعلی‌شاه احترام و عزت خاصی داشت تا جایی که حاج محمدحسین‌خان صدر اصفهانی بیگلربیگی اصفهان و کاشان به وی عنایت و اظهار ارادت و خدمت می‌کرد. وی در سال ۱۲۲۹ ق وفات کرد و پس از وفاتش در باغش مدفون شد و بنای آرامگاهش توسط حاج محمدحسین‌خان صدر اصفهانی ساخته شد. در تاریخ وفاتش و امق چنین گفته است: «یا رب بخلد گیرد مأوا جناب واله» که به حساب ابجد ۱۲۲۹ می‌شود (قاجار، ۱۳۴۶ ج ۱: ۲۱۳-۲۱۱؛ هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۵۵ و ۷۵۸-۷۶۰؛ فقیه میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴ ج ۳: ۱۶۴-۱۷۸؛ دنبلی، ۱۳۴۲: ۲۷۵-۲۷۷).

آرامگاه واله در حقیقت باغ بزرگی بوده که توسط حاج محمدحسین‌خان صدر اصفهانی احداث و به او تقدیم شده است. مساحت این باغ حدود پانزده جریب بوده که در اثر

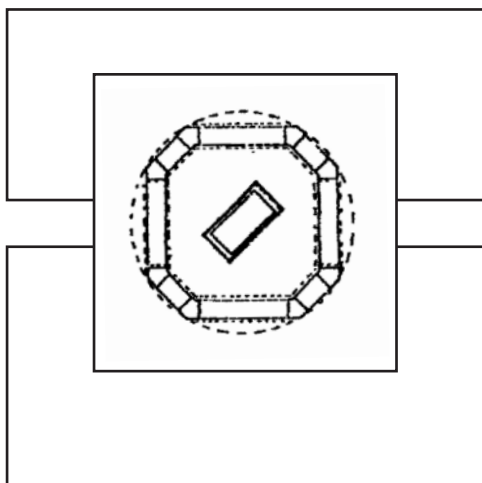

نقشه ۱. (مأخذ: مجله اثر شماره ۳۱ و ۳۲: ۲۲۶).

نقشه ۲. باغ والهیه (مأخذ: آرشیو هیئت پژوهشی تخت فولاد).

چهار ضلع بزرگ آن ۳/۲۵ متر و طول چهار ضلع کوچک آن ۱/۶۰ متر است. در زوایای هشت‌گانه بقعه ستون‌های سنگی مدوری به قطر ۴۶ سانتی‌متر و ارتفاع حدود ۲ متر قرار دارد که دارای سرستون‌های مثلثی‌شکل افقی است؛ زوایای مشرف به داخل این ستون‌ها بریده و پخ شده است. در بین این ستون‌ها طاق شکلی با قوس جناغی ساخته شده که به تبعیت از پلان بنا یک در میان بزرگ و کوچک هستند. در فاصله بین قوس طاق‌ها در داخل بقعه کاربندی‌های زیبایی وجود دارد که طرح پلان هشت‌ضلعی را به صورت مدور درآورده و گنبد داخلی بر روی آن مستقر شده است (همان: ۱۶۹) (نقشه ۳). این بنا در میان درختان سرسبز و سر به فلک کشیده قرار دارد و گنبد آن از داخل و خارج مزین به کتیبه است.

نقشه ۳. پلان آرامگاه واله (مأخذ: آرشیو هیئت پژوهشی تخت فولاد).

اثر میرزا حسین‌قلی کتیبه‌نویس نستعلیق اصفهانی می‌داند (همایی، ۱۳۷۵: ۹۱) و ما نمی‌دانیم که آیا این دو یک نفر هستند یا نه؟ همچنین همایی اشاره می‌کند که هشتی و دالان باغ با نقشه طاق و گنبد آجری بسیار محکم و خوش ترکیبی ساخته شده و در یک گوشه آن قده سنگی یکپارچه بزرگ خوش‌ساختی قرار دارد (همایی، ۱۳۸۱: ۱۹۲).

ساختمان کوشک واله همان‌طور که اشاره شد در منتهی‌الیه باغ و در ضلع غربی آن قرار دارد و پلان آن به صورت چلیپایی است که شامل یک فضای مرکزی و چهار بازو است. در اضلاع فضای مرکزی که به صورت مربع است چهار طاق بلند جناغی برپا شده و گنبد مرکزی توسط کاربندی‌هایی بر روی این فضا قرار گرفته است. سقف چهار بازو به صورت تویزه و چشمه است که در فاصله هر دو بازو اتاقی ساخته شده است. این اتاق‌ها یک در ورودی به بازوی مجاور و دو در بزرگ که مشرف به باغ باز می‌شود، دارند (نقشه ۲).

نمای خارجی عمارت بنایی مربع‌شکل را نشان می‌دهد که در هر ضلع آن ایوانی ساخته شده که در حقیقت ورودی بازوهای عمارت است و در طرفین آن یک ایوانچه کوچک است که پیش‌خوان اتاق‌هاست. به جهت نورگیرهای مختلف این عمارت هر سمت آن برای یکی از فصول سال مناسب بوده است و از این رو به آن عمارت چهارفصل می‌گفتند (فقیه میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴ ج ۳: ۱۶۵).

بنای آرامگاه در وسط باغ و بر روی سکویی مربع به ارتفاع ۳۰ سانتی‌متر قرار دارد. پلان بنا هشت‌ضلعی است، طول

کتیبه داخلی گنبد

گنبد آرامگاه واله و نمای بیرونی آن تا دههٔ چهل آجری ساده بود و در سال ۱۳۴۸ ش مزین به تزیینات کاشی کاری و کتیبه شده است. کتیبهٔ داخلی گنبد آرامگاه از نوع گچ‌بری است و متن آن شعری سرودهٔ آقا محمد طلعت اصفهانی به سال ۱۲۲۹ ق به خط نستعلیق به رنگ سفید بر زمینهٔ آبی فیروزه‌ای. متن کتیبه این است:

۱ بعهد خسرو گیتی‌پناه گردون حکم

خدیو مملکت آرا شه بلنداقبال

۲ ابوالمظفر خاقان عهد فتحعلی

که فتح و نصرت ازو گشته اند فرخ‌فال

۳ هم از عنایت خان سپهرپایه حسین

نظام دولت شه کامدش همال محال

۴ ستاره حکم و فلک قدر حضرت واله

که ذات اوست بلنداختر و نکواقبال

۵ ز همنشینی اهل زمان چو شد دل تنگ

ز بی ثباتی کار جهان چو یافت ملال

۶ برای مدفن خود ساخت این نکو بقعه

که خود بهشت نشان آمد و سپهرمثال

۷ غرض چو گشت تمام این بنا که بر بنیانش

مباد تا بقیامت ز دور چرخ زوال

۸ نوشت خامه طلعت برای سال که باد

درین سپهر نهان آفتاب اوج کمال

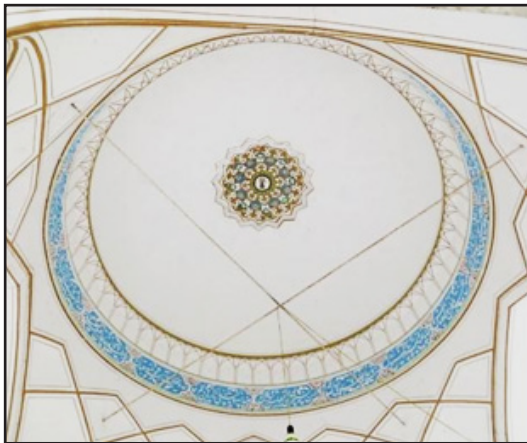
۱۲۹۹

مضمون کتیبه

مضمون کتیبه بیانگر آن است که واله بنای آرامگاه را در زمان فتحعلی شاه قاجار و با عنایت شخصی به نام حسین از دولت‌مردان دورهٔ قاجار، در زمانی که از دنیا و مردم آن ملول و دل‌تنگ شده بود برای خود ساخت.

تحلیل متن کتیبه

شاعر در دو بیت آغازین این قطعه ضمن آوردن نام فتحعلی شاه و مدح و وصف او زمان ساخت آرامگاه را بیان می‌کند. وی در بیت سوم به نام حسین خان و عنایت او در

تصویر ۲. کتیبهٔ داخلی گنبد و مطلع و مقطع شعر آن (عکس از: نگارنده).

ساخته شدن آرامگاه اشاره می‌کند (محمدحسین خان صدر اصفهانی از وزرای دورهٔ فتحعلی شاه بود (مهدوی ۱۳۴۸ : (۵۵۱)). در سه بیت بعدی ضمن وصف واله به دل‌تنگی او از هم‌نشینی با اهل دنیا و بی‌ثباتی دنیا و ساخته شدن آرامگاه چون بهشت و مانند سپهر اشاره دارد. شاعر اشاره می‌کند که واله در حیات خود آرامگاهش را ساخته است.

بر اساس آنچه که از احوال واله در متون به دست آمده، آرامگاهش پس از وفاتش توسط محمدحسین خان ساخته شده اما متن سنگ قبرش به خط تعلیق بسیار زیبا توسط خود واله و در زمان حیاتش نوشته شده است. شاعر در بیت پایانی با آوردن تخلص، نشانی از خود در اختیار خواننده می‌گذارد و در انتهای بیت، سال اتمام بنای آرامگاه را که مقارن با سال وفات واله است، بیان می‌کند.

شاعر کتیبه

آقا محمد طلعت اصفهانی از شعرای قرن سیزدهم اصفهان و

تصویر ۳. کتیبه کاشیکاری گنبد (عکس: نگارنده)

از فصیح‌های مشهور زمان خود بود. وی در شهر اصفهان ساکن و به تجارت مشغول شد و شاعری را محل امرار معاش خود قرار نداد. طلعت در صفات حمیده و خصال پسندیده زبانزد بود و تمایل او در شعر بیشتر به سرودن غزل بود. اما در انواع شعر نهایت مهارت، و در فن تاریخ‌نویسی کمال قدرت و مهارت را داشت و از ماده تاریخ سرایان بنام آن روزگار و عضو انجمن واله بود. از آثارش دیوان شعری است که حدود پنج‌هزار بیت است (وفا زواره‌ای، ۱۳۸۵: ۲۳۶-۲۳۹ و ۳۶۸؛ دیوان بیگی، ۱۳۶۵ ج ۲: ۱۱۲۶-۱۱۲۷؛ قاجار، ۱۳۴۶ ج ۱: ۲۵۹-۲۶۱).

کتیبه نمای بیرونی

نمای بیرونی آرامگاه واله مزین به کتیبه کاشیکاری بسیار زیبایی است (تصویر ۳). این کتیبه در بالای طرح مدور بدنه گنبد و زیر لبه بام آن قرار دارد و متن آن شعری از سروده‌های واله، به قلم خوشنویس معاصر مرحوم حبیب‌الله فضائی است. کتیبه به خط نستعلیق به رنگ سفید بر زمینه کاشی لاجوردی نقش شده است. متن کتیبه این است:

۱ در جهان این و آن نمی‌بینم

غیر او در جهان نمی‌بینم

۲ چون خدا را در این و آن بینم

من که هیچ این و آن نمی‌بینم

۳ اوست جان جهانیان و از این

در جهان غیر آن نمی‌بینم

۴ من نهان را عیان همی بینم

من عیان را نهان نمی‌بینم

۵ ای مسلمان خدای پنهان را

کافر مگر عیان نمی‌بینم

۶ همچو واله یکی به هر دو جهان

رازبین رازدان نمی‌بینم

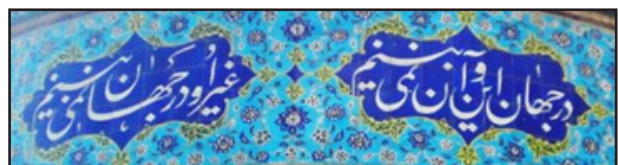
خط فضائی ۱۳۴۸ شمسی

تفاوت متن کتیبه با دیوان:

مصرع دوم بیت سوم در دیوان «در جهان غیر جان نمی‌بینم» است (واله اصفهانی، ۱۳۳۵: ۵۲).

مضمون کتیبه

متن کتیبه غزلی با مضامین عرفانی، در بیان معرفت خداوند

تصویر ۴. کتیبه نمای بیرونی و مطلع و مقطع شعر آن (عکس از: نگارنده).

است و اشاره به حضور و تجلی خداوند دارد.

این ابیات پنج بیت آغازین و بیت پایانی غزلی یازده بیتی از سروده‌های واله است.^۱

شاعر کتیبه

محمد کاظم اصفهانی که احوالش ذیل عنوان آرامگاه محمد کاظم واله اصفهانی ذکر شد.

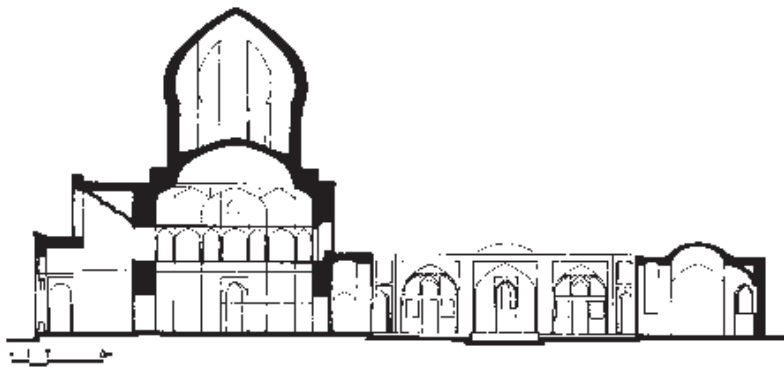
۲. امامزاده‌ها

در شهر اصفهان بیش از ده امامزاده مقدس و متبرک و مورد توجه مردم وجود دارد که بنای آنها متعلق به دوره صفویه و قاجار است. نگارنده کتیبه‌های هشت امامزاده را مطالعه کرده است که عبارت اند از: امامزاده احمد، درب امام، هارون ولایت، شوری یا عبدالله، اسماعیل، شاهزاده ابراهیم، سستی فاطمه، و امامزاده باقر. در این مجال به معرفی امامزاده هارون ولایت و شرح و تحلیل دو کتیبه از کتیبه‌های آن می‌پردازیم.

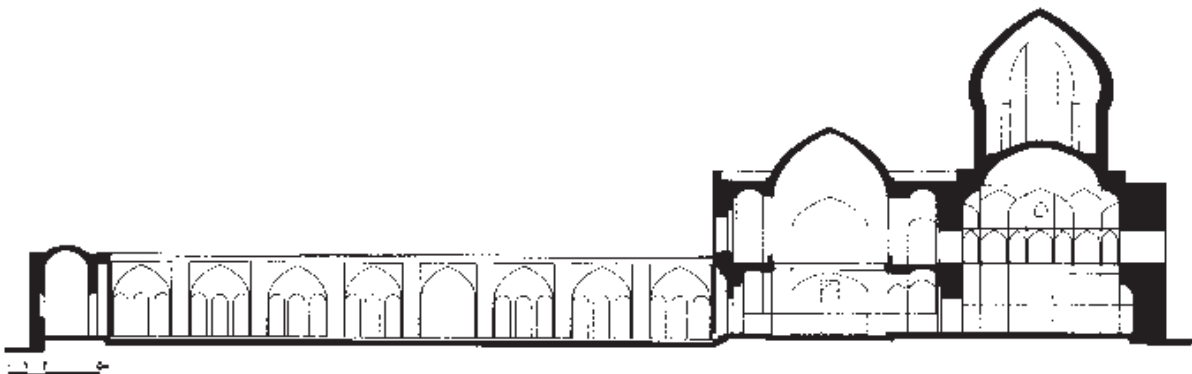
امامزاده هارون ولایت

این امامزاده در خیابان جمال‌الدین عبدالرزاق، محله گلپهار، خیابان هارونیه روبه‌روی مسجد علی قرار دارد و از مکان‌های مقدس و زیارتگاه‌های عمده شهر اصفهان است. بنای امامزاده، مجموعه‌ای از مقبره و مدرسه‌ای کوچک در شمال غربی و صحن بزرگ یا حسینیه در شمال شرقی است. تاریخ‌های متعددی بر کتیبه‌های این مجموعه دیده می‌شود، از سال ۹۱۷، ۹۴۶، و... تا ۱۳۶۳ق، و این بیانگر آن است که در دوره‌های مختلف ساخت‌وساز، مرمت و الحاقاتی در این بنا صورت بسته است. بانی مقبره میرزا شاه حسین اصفهانی است که نامش در کتیبه سردر نیز آمده است. وی در جوانی معمار و بنا بود و پس از چندی به خدمت دیوانی درآمد و در سال ۹۳۹ق کشته شد. در قرن یازدهم هجری قمری نواب میرزا مهدی و محمدشفیع و شاهزاده سلطان محمد میرزا بنا را مرمت کردند (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹، دفتر یازدهم: ۱۴۸) (نقشه ۴).

برش عمودی ب-ب
Section B-B

برش عمودی ج-ج
Section C-C

نقشه ۴. برش عمودی بقعه امامزاده هارون ولایت (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹، دفتر یازدهم: ۱۴۸).

بقعه و سردر کاشی‌کاری این بنای تاریخی از آثار دوره سلطنت شاه اسمعیل اول متعلق به سال ۹۱۸ ق است. نسب امامزاده به نقل از میزان الانساب چنین است: «و آن جناب ظاهر این است که هرون بن علی از اولاد و احفاد حضرت هادی امام علی النقی علیه الصلوه و السلام می‌باشد...» (چهارسوقی، ۱۳۳۲: ۴۷). مؤلف جامع الانساب وی را هارون بن محمد بن جعفر بن هارون بن موسی بن جعفر (ع) معرفی کرده است (روضاتی، ۱۳۳۵ ج ۱: ۶۱). بنای امامزاده قریب به پانزده کتیبه با موضوع آیات قرآنی، اسماء جلاله خداوند و شعر دارد. متن هشت شعر است که شرح و تحلیل دو کتیبه آورده می‌شود.

کتیبه رواق بقعه

در اصلی و ورودی بقعه هارون ولایت به صحن شمالی آن باز می‌شود. بین در اصلی و در مقبره، رواقی وجود دارد که در اطراف قاعده گنبد آن کتیبه گچ‌بری نصب شده است. متن این کتیبه شعری سروده شاعری با تخلص «هادی» از شعرای دوره قاجار است (تصویر ۵). هر مصرع از ابیات این شعر به خط نستعلیق به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی در داخل یک ترنج گچ‌بری شده و در بین ابیات در داخل ترنج‌های کوچک‌تر جملات: «یا حنان، یا منان، یا دبان، یا برهان، یا سبحان» نیز گچ‌بری شده است. متن کتیبه این است:

- ۱ در زمان دولت خاقان داود اعتبار
کو سلیمان‌وار در این دور دین‌آراستی
- ۲ صاحب انفاس روح و حامی شرع حبیب
آنکه بدخواهش بظفرت قائل یکتاستی
- ۳ داور دنیا و دین شاهنشاه صاحبقران
آن سکندر حشمتی کاندل جهان داراستی
- ۴ نامور فتح‌علی شاه آنکه از عدل و عطا
ماهی آثار حاتم کاسر کسراستی
- ۵ آنکه اندر ماتم اسباط پیغمبر مدام
دیده حق‌بین او پیوسته خون مالاستی
- ۶ سروری کرد این بنای کهنه را نو در جهان
کز سخا و جود او مشهور در دنیاستی
- ۷ آنکه آمد نامور او از محمد و ز علی
خان ذیشانی که از او این بنا برجاستی
- ۸ ناظر دارای دین سلطان محمد میرزا
آنکه اندر اصفهان دارای بی‌همتاستی
- ۹ آن که تاج شهریارِ سرافرازای جهان
بر همایون تارکش زبینه و زیباستی
- ۱۰ آنکه او پرورده صدر جهان‌آرا بود
صدر ذیقدری که اندر جنتش مأواستی
- ۱۱ مفخر اهل کرم حاجی حسین‌خان زیب ملک

تصویر ۵. رواق بقعه و مطلع و مقطع شعر کتیبه آن (عکس از: نگارنده).

کاصفهان تا هست از آن آن خطه زو آباستی
 ۱۲ آنکه از حکمش بنا شد در نجف حصن امان
 آنکه از امرش قضا بانی قدر بتاستی
 ۱۳ این بنا دانی کجا خرگاه هارونی بود
 کز علو مرتبت چون قبه خضراستی
 ۱۴ مدفن هارون بن موسی که خاک درگهش
 نوربخش چشم انکو عارف و داناستی
 ۱۵ بقعه هرونی است و نور دست موسوی
 از جبین پاسبانان درش پیداستی
 ۱۶ این نه آن هرون که موسی را برادر بوده است
 موسی اندر ماتمش در گریه و غوغاستی
 ۱۷ سر بسر گفتند با هم منظر عیسی ستی
 صورتی در زیر دارد آنچه در بالاستی
 ۱۸ هست آن هارون که نوح از ماتم او در جهان
 دیده خونبار او دریای طوفانزاستی
 ۱۹ ... آن هارون که شاهنشاه اقلیم رضا
 همچو موسی بهر هرون از غمش می کاستی
 ۲۰ هرکه شمعی دید روشن اندرین خرگاه گفت
 آتش موسی عیان از سینه سیناستی
 ۲۱ ساکنان عرش اعظم بر فرازش گفته اند
 صورتی در زیر دارد آنچه در بالاستی
 ۲۲ با حواریین ملائک بر درش گرد آمدند
 سر بسر گفتند با هم منظر عیسی ستی
 ۲۳ بضعه موسی درین مدفون و عیسی در فلک
 گوید اینک آفتاب از مشرقش پیداستی
 ۲۴ سال اتمامش رقمزد کلک هادی بر ورق
 کعبه دین بقعه هرون بن موسی ستی^۲
 (تصویر ۵)

مضمون کتیبه

مضمون کتیبه حاکی از تعمیراتی است که در سال ۱۲۳۷ق در دوره سلطنت فتحعلی شاه قاجار و حکمرانی حاج محمدحسین خان صدر اصفهانی به وسیله شاهزاده سلطان محمدمیرزا سیفالدوله در امامزاده صورت گرفته است.

تحلیل متن کتیبه

شاعر در ابیات آغازین به مدح و وصف فتحعلی شاه پرداخته است و در ضمن بیان اوصاف او با استفاده از صنعت تشبیه و تلمیح پادشاهی او را به پادشاهی حضرت داود و سلیمان تشبیه و در بیت سوم نیز شکوه و حشمت او را به شکوه اسکندر و نیز پادشاهی او را به پادشاهی دارا مانند کرده است. در بیت چهارم با آوردن نام فتحعلی شاه فزونی بخشش و جود او را فراتر از بخشش حاتم طائی و عدالتش را فراتر از عدل کسری بیان می کند. در بیت پنجم به عزاداری های او بر فرزندان پیامبر(ص) اشاره می کند و در بیت ششم اشاره به تجدید بنا و نو شدن امامزاده توسط او دارد. از بیت ششم تا نهم با آوردن نام یکی از فرزندان او یعنی سلطان محمدمیرزا به وصف او می پردازد و اشاره می کند که به همت او این بنا برپا شده است. در بیت دهم با آوردن کلمه صدر به حکمران اصفهان محمدحسین خان صدر از وزرای عهد قاجار و کارهایی که به حکم او انجام شده اشاره و او را وصف و مدح می کند. سراینده از بیت سیزدهم تا پانزدهم بقعه را توصیف می کند و آن را به قبه الخضر (قبه مضجع و بارگاه حضرت رسول(ص)) تشبیه می کند و از بیت شانزدهم تا آخر قصیده به مدح و ستایش امامزاده می پردازد.

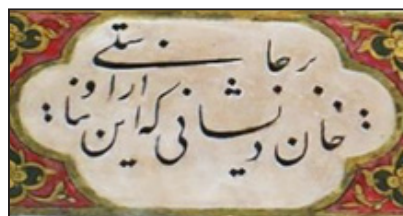
شاعر در بیت پانزدهم «بقعه هرونی است و نور دست موسوی» با آوردن عبارت «نور دست موسوی» اشاره به ید بیضای حضرت موسی (آیه ۱۰۸ سوره اعراف) دارد: «و نزع یده فاذا هی بیضاء للناظرین: و دستش را از گریبانش بیرون کشید که ناگاه دست برای بینندگان سپید و درخشان گشت».

در مصرع اول بیت شانزدهم «این نه آن هرون که موسی را برادر بوده است» اشاره به حدیث منزلت از حضرت رسول(ص): «انت متی بمنزلت هارون من موسی الا آته لا نبی بعدی» دارد. همچنین اشاره به آیه ۱۴۲ سوره اعراف دارد: «... وَقَالَ مُوسَى لِأَخِيهِ هَارُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ: و موسی هنگامی که به میعادگاه می رفت به برادرش هارون گفت: در میان قومم جانشین من باش و به اصلاح برخیز و از راه و روش مفسدان پیروی مکن».

مصرع دوم بیت هفده و بیست و یک: «صورتی در زیر دارد آن چه در بالاستی» تضمینی از قصیده معروف میر فندرسکی با این مطلع است:

چرخ با این اختران نغز و خوش و زیباستی
صورتی در زیر دارد آن چه در بالاستی
صورت زیرین اگر با نردبان معرفت
بررود بالا همان با اصل خود همتاستی

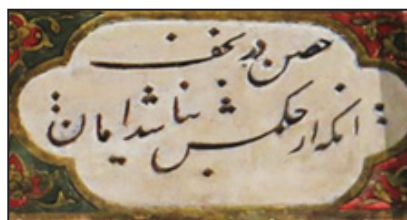
لازم به ذکر است، مصرع اول بیت هفدهم تکرار مصرع دوم بیت بیست و دوم است که به نظر می‌رسد به علت ریختگی و پس از مرمت این جایگزینی صورت گرفته است.

تصویر ۶. (عکس: نگارنده)

بیت هیجدهم به داستان حضرت نوح و طوفان و کشتی او، بیت نوزدهم به داستان حضرت موسی و تجلی خداوند بر کوه طور و بیت بیست و سوم به داستان حضرت عیسی و جایگاه آن حضرت در آسمان چهارم اشاره دارد.

خوانش‌های هنرفر:

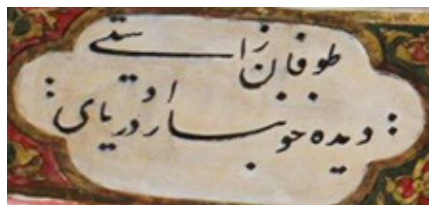

تصویر ۷. (عکس: نگارنده)

در مصرع دوم بیت هفتم کلمه «خان» را «خوان» آورده است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۳۶۴) (تصویر ۶).
در مصرع اول بیت دوازدهم حرف «در» را «اندر» خوانده

است (همان: ۳۶۵).

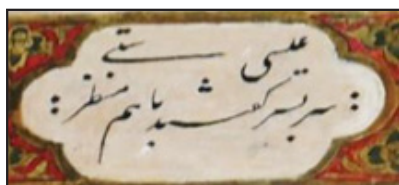
اصل مصرع چنین است: «انکه از حکمش بنا شد در نجف حصن امان» و این جابه‌جایی کلمات از خطاهای کاتب است (تصویر ۷).

تصویر ۸. (عکس از: نگارنده).

در مصرع دوم بیت هجدهم ضمیر «او» را حرف «در» خوانده است (همان) (تصویر ۸).

در مصرع دوم بیت بیست و دوم کلمه «منظر» را «منتظر» خوانده است (همان) (تصویر ۹).

تصویر ۹. (عکس از: نگارنده).

شاعر کتیبه

تخلص سراینده این شعر «هادی» است که نگارنده شرح احوالی از وی در تذکره‌ها به دست نیاورد.

کتیبه داخل بقعه

داخل بقعه، دورتادور دیوار و در ارتفاع دو متری از کف بقعه کتیبه گچ‌بری دوره صفویه به چشم می‌خورد که متن آن قطعه‌ای در سیزده بیت به خط نستعلیق برجسته و به رنگ کرم طلایی است. تاریخ کتیبه ۱۰۶۶ و ۱۰۶۷ ق است و محمدرضا امامی خطاط معروف عهد صفوی آن را نوشته است (تصویر ۱۰ و ۱۱). مصرع‌های ابیات این قصیده داخل ترنج‌های جداگانه‌ای گچ‌بری شده و متنش این است:

۱ بدور قدوة ارباب فضل و فخر صدور
جهان قدر و سپهر جلال و مشرق نور

تصویر ۱۰. فضای داخلی بقعه (مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۹، دفتر ۱۱: ۱۴۹).

تصویر ۱۱. مطلع و مقطع کتیبه داخل بقعه (عکس از: نگارنده).

۷ بدیع سعی محمد شفیع مؤمن محض
 محب خالص حق عبد خاص رب غفور
 ۸ نهفت چهره ز نور مرمت آیت حزن
 شکفت غنچه تصویر نقش و شد مشهور
 ۹ بقبته ای که درو نیست جز فلک خادم
 بروضة ای که در او نیست جز ملک مزدور
 ۱۰ چه قبه تازه سپهریست در جهان خدای
 بر او صلوه و تحیات حق شده موفور
 ۱۱ خرد چو صورت اتمام یافت تعمیرش
 که رافع الم از راه غیبت است و حضور

۲ خجسته نظم اوضاع عالم کز عدلش
 سراب فضل چو گلزار خلد شد معمور
 ۳ ز بس تکثر انعام خلق نزدیکست
 که جود او کرم از را کند منشور
 ۴ نفاذ معدلش برتر از^۱
 گهی که عدل تو امضاء کند زهی دستور
 ۵ وحید ازمنه نواب میرزا مهدی
 که نور جبهه او مهر را کند مستور
 ۶ بجهد بانی از متقین عقبی دار
 بسعی ساعی از مؤمنین دنیا دور

۱۲ بدیهه گفت بتحسین کار و تاریخش

زهی منیع بنا کان سعیهم مشکور ۱۰۶۶-۷

۱۳ هزار رحمت حق بر کسی که همت را

شود بفاتحه [ای] یاور و کند مسرور

کتبه محمدرضا الامامی

مضمون کتیبه

مضمون کتیبه حاکی از این است که نواب میرزا مهدی از شاهزادگان صفویه و سیدمحمدشفیع حسینی اصفهانی از علما و فضلالی معاصر شاه عباس دوم و شاه سلیمان (مهدوی، ۱۳۴۸ : ۳۷۰) در سال ۱۰۶۶ق در زمان سلطنت شاه سلیمان است به مرمت بقعه اقدام کرده اند.

تحلیل متن کتیبه

شاعر در چهار بیت آغازین به مدح و وصف ممدوح خود پرداخته و نهایت بهره را از تشبیه و استعاره برای توصیف او به کار برده است. در بیت پنجم با آوردن نام نواب میرزا مهدی خواننده را متوجه نام ممدوح خود کرده و او را یگانه زمان دانسته که نور پیشانی‌اش روشنایی خورشید را پوشانده است. در بیت هفت با آوردن نام محمدشفیع اشاره به سعی و اقدام او در تعمیر بقعه می‌کند و به وصف وی می‌پردازد. در واقع در این ابیات به نام دستوردهنده و اهتمام‌کننده به تعمیر بقعه در سال ۱۰۶۶ق اشاره کرده و آنان را مدح و وصف کرده است. شاعر در بیت نهم و دهم به توصیف بنا می‌پردازد و آن را به آستان و بارگاهی که آسمان خادم و خدمت‌گزار اوست و به بهشتی که فرشته و ملک مزدور و کارگر اوست تشبیه می‌کند. بیت یازدهم صراحتاً اشاره به تعمیر بقعه دارد و سخنی از ساخت آن در میان نیست. سراینده در پایان ماده تاریخ سال تعمیر و مرمت بنا را با عبارات «زهی منیع بنا کان سعیهم مشکور» می‌آورد که به حساب ابجد ۱۰۶۷ می‌شود که سال اتمام تعمیرات است. در این مصرع دو سال ثبت شده یکی سال آغاز تعمیر (۱۰۶۶ق) و دیگری (۱۰۶۷ق) سال اتمام تعمیر بقعه است. همچنین این مصرع به قسمت پایانی آیه ۱۹ از سوره اسراء: «... و هو مؤمن فاولئک کان سعیهم مشکور» اشاره دارد.

شاعر کتیبه

هیچ نام و تخلص و نشانی از شاعر در شعر دیده نمی‌شود و ما نمی‌دانیم که چه کسی این شعر را سروده است.

۳. تکایا و بقاع متبرکه

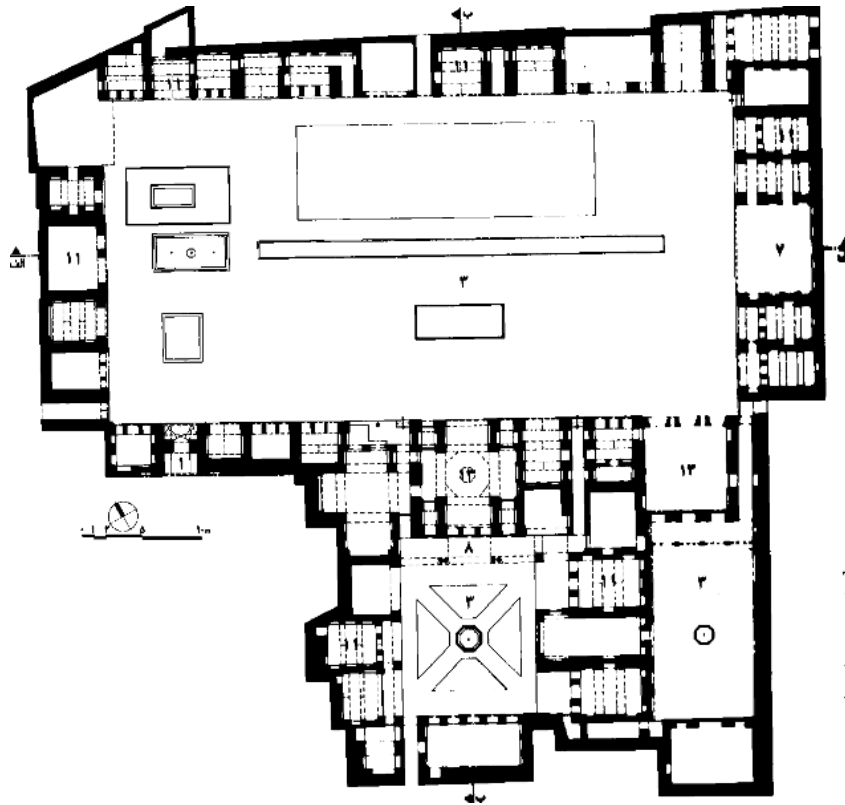
تکایا و بقاع متبرکه مدفن علما و شخصیت‌های دینی و مذهبی و مقابر علما و فضلا و درویش است که بعضاً تبدیل به مقابر عمومی شده و معاریفی را از علم و ادب و فرهنگ و هنر در صحن و حجرات خود جای داده است. در شهر اصفهان تکیه و بقاع تاریخی قابل توجهی وجود دارد که نگارنده به کتیبه‌های سه تکیه و شش بقعه پرداخته است که عبارت اند از: تکایای میر فندرسکی، آقا حسین خوانساری، محمدجعفر آباده‌ای و بقاع شهشهان، شیخ ابومسعود رازی، شاهزادگان صفویه، حجت‌الاسلام سیدمحمدباقر شفتی بیدآبادی، بانو امین و صاحب بن عباد. در این مقاله تکیه میر فندرسکی و بقعه بانو امین معرفی و کتیبه‌های آن بررسی شده اند.

تکیه میر فندرسکی

این تکیه در گورستان تاریخی تخت فولاد اصفهان در خیابان فیض و در کوچه واله واقع است و مزار عالم دوره صفویه میر فندرسکی^۲ است. قبر میر در ضلع غربی صحن تکیه و در فضایی باز قرار دارد. در اطراف صحن تکیه اتاق‌ها و حجراتی است که مدفن عده‌ای از رجال مشهور دوره بعد از صفویه اصفهان است (نقشه ۴) (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲. نمایی از صحن و حجرات تکیه میر فندرسکی (مأخذ: آرشیو هیأت پژوهشی تخت فولاد)

نقشه ۴. پلان تکیه میر فندرسکی (مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۹، دفتر ۱۱: ۱۱۵).

یک از مصرع‌ها داخل یک ترنج با زمینه برگ و گل و نقوش اسلیمی نوشته شده (همان: ۳۰۷-۳۱۲) و به شرح زیر است:

۱ روضه خلد برین خلوت درویشان است
 مایه محتشمی خدمت درویشان است
 ۲ از کران تا بکران لشگر ظلمست ولی
 از ازل تا بابد فرصت درویشان است

تصویر ۱۳. آرامگاه غلامرضا بختیاری (مأخذ: آرشیو هیئت پژوهشی تخت فولاد).

نمای صحن تکیه میر ساده و آجری است و حجره‌های اطراف آن در و پنجره‌های چوبی داشته است که امروزه تغییر کرده و نمای زیبایی گذشته را از دست داده است. در جنوب صحن اصلی، حیاط دیگری وجود دارد که به نظر می‌رسد از آثار دوره قاجاریه باشد (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹، دفتر ۱۱: ۱۱۴).

کتیبه اول

در یکی از اتاق‌های مجاور قبر میر فندرسکی که مزار سردار بختیاری - غلامرضا بختیاری فرزند سردار نصر و تنی چند از خانواده وی - است (تصویر ۱۳)، کتیبه گچ‌بری بسیار زیبایی چشم‌نوازی می‌کند. متن این کتیبه غزلی از خواجه شیراز است که به خط نستعلیق بسیار زیبا بر سه ضلع شمالی و غربی و جنوبی دیوار اتاق نقش بسته است و یکی از زیباترین آثار برجای‌مانده از خطاط معروف دوره صفویه میرعماد حسنی است. بنا بر آنچه که در متون آمده خطوط این اثر از جای دیگری گرفته‌برداری و به این حجره آورده شده است. هر

تصویر ۱۶. مصرع آخر شعر و نام کاتب با عبارت «کتبه العبد عماد الحسنی» (مأخذ: آرشیو هیئت پژوهشی تخت فولاد).

کل این غزل سیزده بیت است که ده بیت از آن با جابه‌جایی برخی ابیات در متن این کتیبه آمده است^۴ (خرمشاهی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۹۲).

مضمون کتیبه

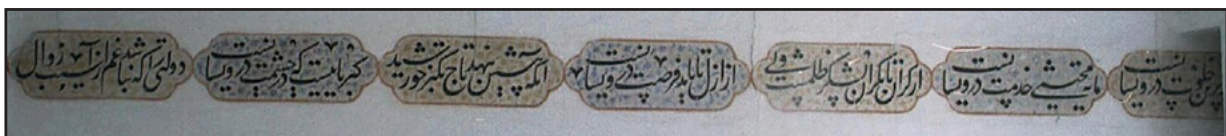
این غزل در بردارنده مضامین عرفانی است. بنا بر آنچه در متون آمده این اتاق محل سکونت درویشی عارف به نام فیضعلی بوده و به همین مناسبت این غزل بر دیوار آن کتابت شده است.

شاعر کتیبه

ذکر احوال خواجه شیراز نزد دوستداران تاریخ و ادبیات مصداق «زیره به کرمان بردن» است.

کتیبه دوم

به جز کتیبه مذکور سه تک بیت در سه ترنج جداگانه بر دیوار مقابل در ورودی دیده می‌شود که هر سه گچ‌بری اند و به خط نستعلیق. به شرح زیر:

تصویر ۱۵. نمای نزدیک از کتیبه گچ‌بری داخل اتاق (مأخذ: آرشیو هیئت پژوهشی تخت فولاد).

- ۳ آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید
کبریائیست که در حشمت درویشانست
 - ۴ دولتی را که نباشد غم از آسیب زوال
بی تکلف بشنو دولت درویشانست
 - ۵ آنکه زر می‌شود از پرتو آن قلب سیاه
کیمیائیست که در صحبت درویشانست
 - ۶ قصر فردوس که رضوانش بدربانی رفت
منظری از چمن زهت درویشانست
 - ۷ ای تو انگر مفروش این همه نخوت که ترا
سر و زر در کنف همت درویشانست
 - ۸ کنج عزلت که طلسمات عجایب دارد
فتح آن در نظر همت درویشانست
 - ۹ خسروان قبله حاجات گشایند ولی
سبیش بندگی حضرت درویشانست
 - ۱۰ حافظ ار آب حیات ابدی می‌خواهی
مبعش خاک در خلوت درویشانست
- کتبه العبد عماد الحسنی
(تصویر ۱۴ و ۱۵ و ۱۶).

تصویر ۱۴. نمای بیرونی و داخلی آرامگاه غلامرضا بختیاری و کتیبه داخل آن (مأخذ: آرشیو هیئت پژوهشی تخت فولاد).

بیت میانی:

علی را قدر پیغمبر شناسد
که هر کس خویش را بهتر شناسد
(تصویر ۱۷) این بیت در نعت حضرت علی (ع) است.

تصویر ۱۷. بیت میانی

(مأخذ: آرشیو هیئت پژوهشی تخت فولاد).

دو بیت طرفین:

جای فیض علی چو تکیه میر
شد ز فیض خدای فیض علی
فیض فیاض گشت و شد تاریخ
این مکان باد جای فیض علی

تصویر ۱۸

تصویر ۱۸. دو بیت طرفین (مأخذ: آرشیو هیئت پژوهشی تخت فولاد).

مضمون این دو بیت حاکی از آن است که فیض علی^۵ نامی در این اتاق اقامت داشته و به نظر می‌رسد که بعد از وفات نیز در همین مکان مدفون شده است. شاعر ماده تاریخ وفات وی را با عبارات «این مکان باد جای فیض علی» آورده که به حساب ابجد ۱۱۹۴ق می‌شود.^۶

بقعه بانو امین

این بقعه در گورستان تاریخی تخت فولاد و در کنار بلوار آزادگان (سعادت‌آباد) بعد از تکیه بابا رکن‌الدین و در مجاورت تکیه آقا مجلس قرار دارد و از آثار اواخر عصر قاجار است. این بقعه در اصل به نام حاج سیدمحمدعلی امین‌التجار پدر بانو امین^۷، از تجار معتبر اواخر دوره قاجار و ابتدای مشروطیت (متوفای ۱۳۲۶ق) بوده است (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹. نمایی از بقعه بانو امین

(مأخذ: آرشیو هیئت پژوهشی تخت فولاد)

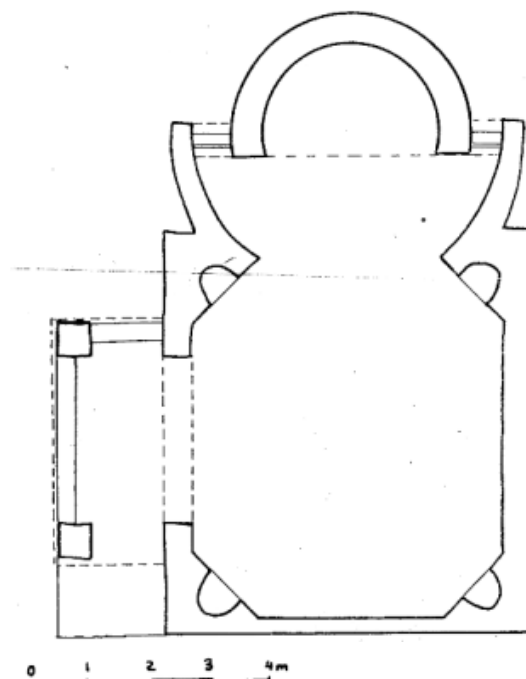
معماری بنای بقعه

این بنا در سال ۱۴۰۳ق پس از دفن بانو امین توسط فرزندش محمدعلی امین ساخته شده است و بنای آن متشکل از سردر مقرنس کاری پیش آمده، اتاق بزرگ، و بخش برجی شکل است که مدفن بانو امین و همسر اوست. برج مزبور از دو نیم‌برج مدور زیبا و تودرتو به ارتفاع حدود ۱۰ متر تشکیل شده که از داخل مزین به کتیبه‌های قرآنی است. سردر بقعه به صورت ایوان کوچک پیش آمده‌های ارتباط‌دهنده بیرون و درون مقبره است. در اطراف قوس نیم‌دایره سردر و بر فراز در ورودی کتیبه‌های کاشی کاری به خط ثلث و تحریری نصب شده است. این بقعه شامل یک تالار مستطیلی با گوشه‌های یخ و یک زائده نیم‌دایره است (برگرفته از دست نوشته‌های جلد ۵ کتاب تخت فولاد یادمان تاریخی اصفهان). (نقشه ۵).

بقعه بانو امین یازده کتیبه با مضامین آیات قرآن، متون نثر و شعر دارد. متن یکی از کتیبه‌های آن شعر است که به آن می‌پردازیم. داخل بقعه روبه‌روی در ورودی و در پهنه

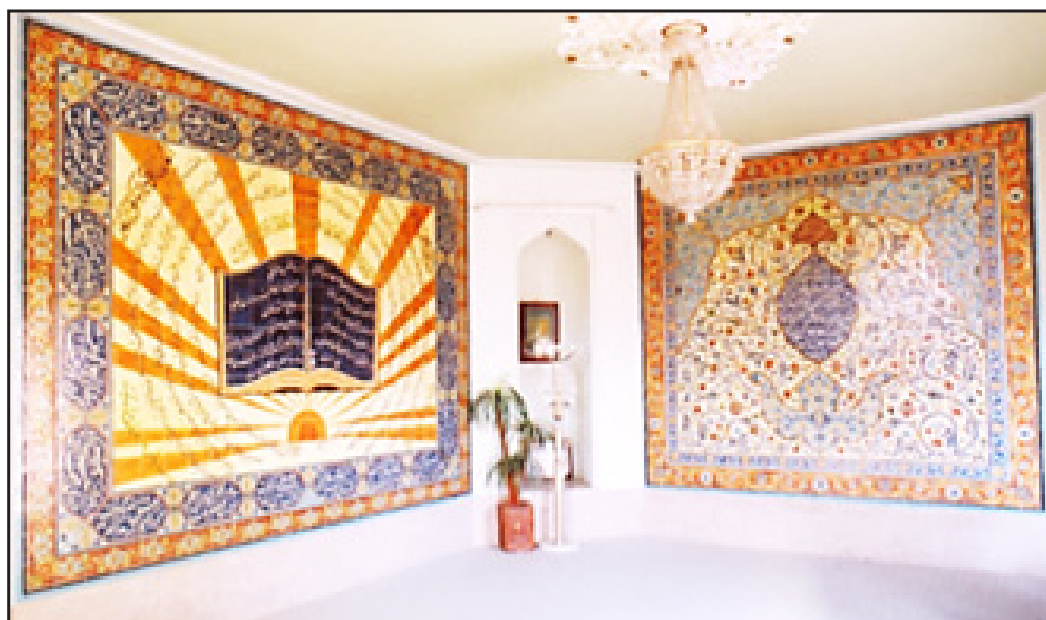
این صفحه کاشی کاری شعری سروده بانو سپیده کاشانی به خط نسخ و به رنگ زرد بر زمینه لاجوردی نوشته شده است. متن کتیبه این است:

- ۱ بانگ رحیل خاک وطن را فرا گرفت
اسلام شد بماتم و رنگ عزا گرفت
- ۲ ماهی که نور معرفتش رشک مهر بود
دامن کشان بکنگره عرش جاگرفت
- ۳ آیات را نماز بخوانیم دوستان
زیرا خسوف هجر رخ ماه ما گرفت
- ۴ رخشنده اخترش بشد از کهکشان علم
در عرش جا به بارگه انبیاء گرفت
- ۵ میرفت و داغ لاله فراوان بسینه داشت
زین خاکدان که مرتبه نینوا گرفت
- ۶ گلچین ز شاخه چید بسی گل درین دیار
فقدان این گل از چه چمن را فرا گرفت
- ۷ فخر زنان امینه ما درس عاشقی
از مکتب امین خدا مصطفی گرفت
- ۸ آن مرجع فضیلت و تقوی براه علم
بر راهوار عشق مدد از خدا گرفت

نقشه ۵. (مأخذ: آرشیو تخت هیئت پژوهشی تخت فولاد).

دیوار، یک قاب مربع مستطیل کاشی کاری به چشم می خورد که در وسط آن تصویر یک کتاب ترسیم شده و داخل آن آثار تألیفی بانو امین نوشته شده است (تصویر ۲۰). در حاشیه

تصویر ۲۰. نمایی از داخل بقعه بانو امین (عکس از: نگارنده).

۹ بانوی بانوان جهان شد شفیع او
 گر در کنار کوثر میعاد جا گرفت
 ۱۰ جاوید خانه باد مبارک بر او که خاک
 از آن گل معطر عصمت صفا گرفت

(تصویر ۲۱)

مضمون متن کتیبه

شعر در رثاء و سوگ بانو حاجیه خانم امین سروده شده است.

تحلیل متن کتیبه

شاعر در این شعر با استفاده از آرایه‌های تشبیه و استعاره به مدح و وصف این بانوی مجتهده پرداخته است. او بانو را به ماهی که نور معرفت او باعث حسادت خورشید بوده تشبیه کرده و رحلت و رفتن او را به گرفتگی ماه تشبیه کرده است که باید بر آن نماز آیات خواند. در بیت چهارم او را به

ستاره‌های از کهکشان علم مانند کرده که در عرش و بارگاه انبیا جای گرفته است. در بیت هفتم او را که از مکتب حضرت رسول درس عاشقی آموخته، باعث افتخار زنان می‌داند. این شعر دوازده بیت است که ده بیت آن با کمی تغییرات بر این صفحه کاشی کاری نقش شده است. مصرع دوم بیت چهارم، مصرع دوم بیت پنجم این قطعه است که در کتیبه نیامده است (تصویر ۲۲) بیت چهارم چنین است:

رخشنده اختری بشد از کهکشان علم
 این سوگخانه باز عزا در عزا گرفت

تصویر ۲۲. بیت چهارم (عکس از: نگارنده).

تصویر ۲۱. کتیبه داخل بقعه بانو امین (عکس از: نگارنده).

و بیت پنجم در اصل قطعه چنین است:

همچون پرندگان سبکبال پرگشود

در عرض جا به بارگه انبیا گرفت

بیت زیر کتابت نشده است:

شد اشک سیل خون و به دامان ما نشست

هجرش کشید شعله و در جان ما گرفت

در مصرع اول بیت نهم کلمه «جهان» در اصل شعر

«جنان» است (هادوی، ۱۳۸۱: ۳۳۵).

شاعر کتیبه

سُرور باکوچی معروف به سپیده کاشانی، شاعر مشهور

معاصر، فرزند حسین باکوچی است. او در سال ۱۳۱۵ش در

شهر کاشان در خانواده‌های مذهبی به دنیا آمد. پدر و مادر او

اولین معلم او بودند. او قرآن را نزد مادر آموخت و در نزد

پدر با شعر و شاعری و احوال شعرا آشنا شد. وی در مدرسه

آقا بزرگ کاشان درس خواند و همیشه از شاگردان ممتاز

بود. سپیده کاشانی به علت بیماری در بهمن ماه سال ۱۳۷۱

وفات کرد (برقعی، ۱۳۷۳: ج ۳، ۱۷۳۶-۱۷۴۱؛ هادوی، ۱۳۸۱:

۳۳۴؛ اصلانی، ۱۳۸۵، ۳۰).

نتیجه‌گیری

کتیبه بناهای تاریخی سندی تاریخی، مستند و دست اول

است که اطلاعات تاریخی ارزشمندی را به مخاطب خود ارائه

می‌کند. همچنین کتیبه یک اثر هنری و تاریخی و میراثی

فرهنگی است که افرادی چون بانی، شاعر، خوشنویس، حجار

و کاشیکار در پدید آوردن آن نقش آفرینی کرده‌اند. هدفمان

در این پژوهش بیان جایگاه و کاربرد شعر در کتیبه بناهای

آرامگاهی شهر اصفهان به دوستداران اهل ادب و تاریخ بود.

در این راستا سعی کردیم تا به نام و تخلص سرایندگان این

اشعار که آثار موزون و لطیف برآمده از اعماق وجودشان

زیبایی بناهای تاریخی را دو چندان کرده است، اشاره کنیم

و به پرسش‌های مطرح‌شده پاسخ گوئیم. نتایج حاصل از

پژوهش و تحقیق در کتیبه‌های ۲۵ بنای آرامگاهی به شرح

زیر است:

- در بین ۲۲۳ کتیبه متعلق به ۲۵ بنای آرامگاهی شهر

اصفهان، متن ۸۱ کتیبه شعر فارسی و عربی و متن ۱۴۱

کتیبه نثر فارسی و عربی (اعم از احادیث و جملات کوتاه)

بود. بنابراین کاربرد نثر در کتیبه این بناها بیشتر از شعر

است.

- در بین ۸۱ کتیبه با محتوای شعر در چهل کتیبه تخلص

شاعر آمده است. بنابراین می‌توان به این نتیجه رسید که در

بیشتر کتیبه‌ها نام و نشان شاعر مشخص نیست.

- از بین شعرا چهار تن متقدم هستند. هفده تن در زمان

ساخت یا مرمت بنا زندگی می‌کرده‌اند و برای بنا ماده تاریخ

سروده‌اند که هفت تن آنان از دوره صفویه، چهار تن از دوره

قاجار و دو تن از شعرای معاصر هستند.

- از بین ۸۱ کتیبه، در چهل کتیبه نام شاعر آمده و در ۴۱

کتیبه نام شاعر ذکر نشده است که از بین آنها شاعر سیزده

کتیبه شناسایی شده و سرایندگان اشعار ۲۸ کتیبه دیگر

گمنام هستند. شعرایی را که از تخلصشان به نامشان دست

نیافته‌ایم را در زمره شعرای گمنام قرار داده‌ایم.

- همان‌طور که گفته شد از ۸۱ کتیبه خوانده شده، در متن

۴۱ کتیبه نام شاعر نیامده است که در بین آنها متن پنج

کتیبه سروده شعرای متقدم بود که نگارنده به نام آنها اشاره

کرده است. متن پنج کتیبه نیز ترکیب‌بند معروف محتشم

کاشانی است که بیشتر در داخل گنبد برخی از امامزاده‌هایی

که در سال‌های اخیر مرمت و تعمیر شده است، دیده می‌شود.

از دیگر نتایج بسیار مهم این پژوهش داده‌ها و اطلاعاتی

است که متن کتیبه‌ها در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهند که

عبارت‌اند از:

الف) نام شاه به عنوان بانی و دستوردهنده ساخت یک بنا، و

این مطلب روشن‌گر آن است که بنا و کتیبه آن در چه دوره

تاریخی و در چه سالی ساخته و نوشته شده است:

بعهد خسرو گیتی پناه گردون حکم

خدیو مملکت آرا شه بلند اقبال

ابوالمظفر خاقان عهد فتحعلی

که فتح و نصرت ازو گشته اند فرخ‌فال

گاهی بانی این بناها اشخاصی هستند که مقامی در دربار

کتیبه داخلی گنبد کوچک امامزاده درب امام:

تمام گشت بفضل مفتاح الابواب

بسال هشتصد و پنجاه و هفت این بنیان

ز) اگر کتیبه از جنس سنگ است نام حجار و اگر از جنس

کاشی است نام کاشی کار و کاشی پز بر آن دیده می‌شود.

ح) گاهی بر کتیبه‌ها نام معمار بنا به چشم می‌خورد. مانند

آرامگاه عزیزالله نیک‌پی با عبارت: «با معماری حسین

کارخانه‌دار».

اطلاعات و داده‌های ذکرشده در بالا لزوماً و همیشه در

همه کتیبه‌ها دیده نمی‌شود. مثلاً در بسیاری از کتیبه‌ها به

علت نوشته نشدن نام این هنرمندان (کاتب، شاعر، و حجار)

که نشأت‌گرفته از تواضع و فروتنی آنان بوده است، ما به

نامشان دست نمی‌یابیم.

بنابراین همان‌طور که کتیبه چندسطری منثور می‌تواند

حامل اطلاعات تاریخی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، و ادبی

خام، مستند و دست اول باشد، کتیبه ادبی منظوم نیز از

یک بیت تا یک قصیده می‌تواند همان پیام‌ها و اطلاعات

دست اول را در اختیار پژوهشگر قرار دهد. با این تفاوت که

کتیبه‌های منظوم حساسیتی خاص و ویژه خود در رساندن

اطلاعات به مخاطبان خود دارد؛ چرا که در قالبی زیباتر و

ظریف‌تر ارائه شده و دارای وزن و قافیه و آهنگ و اثر گذارتر

از نثر است. پس جایگاه و ارزش یک کتیبه ادبی منظوم به

اندازه همان کتیبه منثور و چه بسا بیشتر است، چرا که از

منظر ادبی حامل اطلاعات ارزشمند است.

حاصل پژوهش و تحقیق در کتیبه‌های ۲۵ بنای آرامگاهی

به صورت آمار و در قالب جدول صفحه بعد آمده است.

پادشاهان داشته‌اند؛ صدراعظم، وزراء، سران نظامی یا حتی
خواججه‌سرایان حرم شاهان و گاه زنان حرمسرا که قدرت و
ثروت و نفوذ آنان عواملی مهم در ساخت یک بنا به شمار
می‌رفته است.

ب) در متن برخی از کتیبه‌ها نام عوامل و افرادی که دستور
شاه را جهت ساخت بنا اجرا کرده‌اند، دیده می‌شود. این
افراد اغلب از شاهزادگان، وزراء و یا افراد معتمد و مورد وثوق
شاه بوده‌اند.

ناظر دارای دین سلطان محمد میرزا

آنکه اندر اصفهان داریا بی همتاستی

ج) نام کاتب یا خوشنویس کتیبه که اغلب آنان از خوشنویسان

بنام و معروف دوره خود بوده‌اند، مانند:

- کتیبه داخل بقعه امامزاده هارون ولایت: «کتبه محمدرضا

الامامی».

- کتیبه بیرونی گنبد آرامگاه واله: «خط فضائلی

۱۳۴۸ شمسی».

- کتیبه آرامگاه صهبا: «کتبه عبدالاثیم محمدجعفر

آبراهیم غفرله».

د) نام و تخلص سراینندگان اشعار کتیبه‌ها، که اغلب تخلص

آنان بر کتیبه‌ها نوشته شده است:

نوشت خامه طلعت برای سال که باد

درین سپهر نهان آفتاب اوج کمال ۱۲۲۹

و کتیبه سردر تکیه محمدجعفر آباده‌ای:

بهر تاریخ بزر جعفری طغزل نوشت

از سلیمانست دین جعفری محکم اساس

ه) در مصرع دوم بیت پایانی اشعار، اغلب ماده تاریخ شروع

یا اتمام ساخت بنا و یا مرمت و تعمیر آنها و یا سال کتابت

کتیبه بر اساس حروف ابجد ذکر شده است. مانند کتیبه رواق

بقعه امامزاده اسماعیل:

این کعبه آئین صفا از سعی ابراهیم شد

الطاف سلطان نو نمود این حجر اسمعیل را ۱۱۱۱

و) این سال در پایان متن برخی از کتیبه‌ها به صورت عددی

نوشته شده اما گاهی در برخی از کتیبه‌ها، در مصرع دوم

بیت پایانی سال ساخت بنا به حروف نوشته شده است مانند

اطلاعات کلی کتیبه‌های بناهای آرامگاهی

ردیف	بناهای مورد مطالعه	سال ساخت بنا (ق)	تعداد کل کتیبه‌ها	تعداد کتیبه‌های شعر	مذکور در کتیبه	نام شاعر یا تخلص	ارتباط زمانی شاعر با ساخت بنا		
							غیر همزمان با ساخت	همزمان با ساخت	معاصر
۱	آرامگاه جلال‌الدین محمد حکیم	۱۱۱۴	۲	۲	- -	مستخرج از منابع	+	-	-
۲	آرامگاه محمد کاظم واهه اصفهانی	۱۲۲۹	۲	۲	طلعت ۱. واهه ۲.	۱. محمد طلعت اصفهانی ۲. محمد کاظم واهه اصفهانی	-	-	-
۳	آرامگاه سلیمان خان رکن‌الملک شیرازی	۱۳۲۱	۲	۲	۱. اعوری ۲. خلف	۱. حسن اصفهانی ۲. سلیمان خان رکن‌الملک	-	-	-
۴	آرامگاه جواد مجدزاده صهبا	۱۳۶۴	۲	۲	۱. آزاد ۲. -	۱. علی خان تورپخش ۲. مجتبی کیوان	-	-	-
۵	آرامگاه حسن داورپناه	۱۳۸۲	۲	۲	۱. قدسی ۲. سنا	۱. جمال‌الدین قدسی ۲. جلال‌الدین همای	-	-	-
۶	آرامگاه عزیزالله نیک‌بوی	ش ۱۳۴۴	۲	۱	۱. صغیر	۱. محمدحسین اصفهانی	-	-	-
۷	آرامگاه صائب تبریزی	ش ۱۳۶۶	۶	۵	۱. صائب ۲. سنا	۱. محمدعلی تبریزی (کتیبه) ۲. جلال‌الدین همای	-	-	-
۸	آرامگاه پروفسور پوپ	ش ۱۳۴۸	۲	۲	سنا	جلال‌الدین همای	-	-	-
۹	امامزاده احمد	۵۶۳- ۱۱۱۵	۱۰	۲	۱. حکیم ۲. -	۱. ملاحسین حکیم ۲. کمال‌الدین محشم کاشانی	-	-	-
۱۰	امامزاده درب امام	۸۵۷	۱۷	۵	-----	۱. شیخ صالح‌الدین شیرازی (کتیبه) ۲. رحیمی تبریزی ۳. - ۴. -	+	++	-
۱۱	امامزاده هارون ولایت	۹۱۸	۱۵	۱۱	۱. شوقی ۲. هادی ۳. حسین ۴. انصاری (نمر) ۵. پروانه	۱. میرزا جواد اصفهانی ۲. - ۳. حسین انصاری ۴. کمال‌الدین کاشانی ۵. -	+	---	+++
۱۲	امامزاده شوری یا امامزاده عبدالله	۹۱۹ و ۱۰۳۱		۱	-	-	-	-	-
۱۳	امامزاده اسماعیل	۹۹۶	۲۳	۷	-----	-----	-	+++++	+++++

+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	۱-۱	۲	۱۰	دوره صفویه	شاهزاده ابراهیم	۱۴
+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	۲-۲	۲	۱۳	دوره صفویه	امامزاده سستی قاطمه	۱۵
-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	۱-۱	۲	۸	دوره قاجار	امامزاده باقر	۱۶
-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	۲-۲	۳	۴	۱۰۵۰	تکلیه میرفندرسکی	۱۷
-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	۱-۱	۲	۱۰	۱۰۹۹	تکلیه آقا حسین خوانساری	۱۸
-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	۲-۲	۱	۱	۱۳۱۶	تکلیه حاج محمدجعفر آدهای	۱۹
-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	۱-۱	۳	۶	۸۵۲	بقعه شهسپهان	۲۰
-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	۲-۲	۲	۲	۸۹۵	بقعه و خانقاه شیخ ابومسعود رازی	۲۱
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱-۱	۴	۶	۱۰۴۱	بقعه شاهزادگان صفویه	۲۲
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۲-۲	۴	۲۴	۱۲۴۰	بقعه سیده محمدباقر حجت الاسلام شفتی	۲۳
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۳-۳	۱	۱۱	۱۴۰۳	بقعه بانو امین	۲۴
-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	۱-۱	۴	۳۰	۱۳۹۹	بقعه صاحب بن عقاد	۲۵
-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	۲-۲	۴	۲۳۳	تجدید		
۲	۴	۸	۵	۴۲	۵۲					۳-۳	۸۲			جمع کل	

۱. کل این غزل برگرفته از دیوان واله به شرح زیر است:

در جهان این و آن نمی‌بینم
غیر او در جهان نمی‌بینم
چون خدا را در این و آن بینم
من که هیچ این و آن نمی‌بینم
اوست جان جهانیان و از این
در جهان غیر جان نمی‌بینم
من نهان را عیان همی‌یابم
من عیان را نهان نمی‌بینم
ای مسلمان خدای پنهان را
کافرم گر عیان نمی‌بینم
این میان گر چه پر ز پروانه است
غیر شمع این میان نمی‌بینم
هست بلبل هزار و جز یک گل
در همه گلستان نمی‌بینم
قمریان صدهزار و جز یک سرو
در همه بوستان نمی‌بینم
گل و گلچین پر است در گلزار
من به جز باغبان نمی‌بینم
گر چه انجم پند و نورانی
من به جز آسمان نمی‌بینم
همچو واله یکی به هر دو جهان
رازبین رازدان نمی‌بینم
(واله اصفهانی، ۱۳۳۵: ۵۲).

۲. این مصرع تضمینی از قصیده میرفندرسکی است و میر نیز این قصیده را به استقبال از قصیده ناصر خسرو سروده است. قصیده میرفندرسکی ۳۰ بیت است که در اینجا چند بیت آغازین آن آورده می‌شود:

۱ چرخ با این اختران نغز و خوش و زیباستی
صورتی در زیر دارد آنچه در بالاستی
۲ صورت زیرین اگر با نردبان معرفت
بر رود بالا همان با اصل خود یکتاستی
۳ این سخن را در نیابد هیچ فهم ظاهری
گر ابونصرستی و اگر بوعلی سیناستی
۴ جان اگر نه عارضستی زیر این چرخ کبود
این بدن‌ها نیز دائم زنده و بر پاستی
۵ هر چه باشد عارض او را جوهری باید نخست

عقل بر این دعوی، شاهدی گویاستی
۶ می‌توانی گر ز خورشید این صفت‌ها کسب کرد
روشنست و بر همه تابان و خود یکتاستی
۷ صورت عقلی که بی پایان و جاویدان بود
با همه هم پی همه مجموع و هم یکتاستی
۸

۴۰ گفت دانا نفس را آغاز و انجामी بود

گفت دانا نفس بی آغاز و بی مبداستی

۴۱ گفت دانا نفس را ماضی و حال است و سپس

آتش و آب و هوا و اسفل و اعلاستی

(شریف دارابی شیرازی، ۱۳۳۷: ح تا ی)

همان‌طور که اشاره شد میرفندرسکی این قصیده را به استقبال از یکی از قصاید ناصر خسرو سروده است. این قصیده در دیوان ناصر خسرو قصیده شماره ۱۰۶ است مشتمل بر ۴۸ بیت که مطلع آن چنین است:

۱ این چه خیمه‌ست این که گوئی پرگهر دریاستی
یا هزاران شمع در پنگان از میناستی
۲ باغ اگر بر چرخ بودی لاله بودی مشتری
چرخ اگر در باغ بودی گلبنش جوزاستی
۳ از گل سوری ندانستی کسی عیوق را
این اگر رخشنده بودی یا گر آن بویاستی
۴

۴۸ کی شده‌ستی نفس من بر پشت حکمت‌ها سوار

گر نه پشت من سوار دلدل شهباستی

(ناصر خسرو، ۱۳۸۸: ۲۲۵-۲۲۸).

۳. میرابوالقاسم موسوی حسینی، معروف به میر فندرسکی، حکیم و دانشمند و فیلسوف عالیقدر دوره صفویه و از استادان به نام مکتب اصفهان بود که در سال ۹۷۰ق در فندرسک از قرای استرآباد به دنیا آمد. وی فرزند میرزایک بن امیر صدرالدین موسوی حسینی فندرسکی از بزرگان حکما و عرفای دوره صفویه بود که نسب شریفش به امام موسی بن جعفر کاظم^(ع) می‌رسید. پدراش از بزرگان سادات استرآباد بودند. جدش میرصدرالدین در فندرسک صاحب املاکی بود. وی بعد از جلوس شاه عباس اول در سال ۹۶۶ق به دربار پیوست. میر فندرسکی در سال ۱۰۴۹ و بنا به قولی ۱۰۵۰ق وفات کرد (فقیه میرزایی و همکاران، ۱۳۸۵: ج ۱: ۳۲۶-۳۳۲ و بسیاری از کتب تاریخ و رجال و تذکره‌ها).

۴. کل این غزل ۱۳ بیت است که ۱۰ بیت آن با جابجایی در متن

کتیبه آمده است. غزل به شرح زیر است:

روضهٔ خلدبرین خلوت درویشانست
مایهٔ محتشمی خدمت درویشانست
گنج عزلت که طلسمات عجایب دارد
فتح آن در نظر رحمت درویشانست
قصر فردوس که رضوانش بدریانی رفت
منظری از چمن زهت درویشانست
آنچه زر می‌شود از پرتو آن قلب سیاه
کیمیائیست که در صحبت درویشانست
آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید
کبرئیست که در حشمت درویشانست
دولتی را که نباشد غم از آسیب زوال
بی‌تکلف بشنو دولت درویشانست
خسروان قبله حاجات گشایند ولی
سببش بندگی حضرت درویشانست
روی مقصود که شاهان به دعا می‌طلبند
مظهرش آینهٔ طلعت درویشانست
از کران تا بکران لشکر ظلمست ولی
از ازل تا به ابد فرصت درویشانست
ای توانگر مفروش این همه نخوت که ترا
سر و زر در کنف همت درویشانست
گنج قارون که فرومی‌شود از قهر هنوز
خوانده‌باشی که هم از غیرت درویشانست
حافظ از آب حیات ازلی می‌خواهی
منبعش خاک درخلوت درویشانست
من غلام نظر آصف عهدم کو را
صورت خواجهگی و سیرت درویشانست
(خرمشاهی، ۱۳۸۵ ج ۱: ۲۹۲).

۵. سال ۱۱۹۴ با سال وفات میرزا عبدالحسین بن ملا محمدعلی طبسی ملقب به «فیض‌علیشاه» یکی از عرفای قرن دوازدهم هجری مطابقت دارد. بنابراین می‌توان چنین استنباط کرد که فیض‌علی در این مکان خلوت‌نشین بوده و به ارشاد و دستگیری مریدان می‌پرداخته و پس از وفات در تکیهٔ فیض در تخت فولاد مدفون شده است (رک: فقیه میرزایی و همکاران، ۱۳۸۴ ج ۳: ۸۹-۹۰).

۶. نگارنده ضمن پژوهش میدانی آثاری از قبر فیض‌علی در این اتاق نیافت و به نظر می‌رسد که بعد از وفات در جای دیگری مدفون شده است. مؤلف تاریخ اصفهان می‌گوید: «در وسط ضلع غربی که بالای سر قبر محسوب می‌شود سابقاً که ما دیده بودیم

ارسی قشنگی بود که حوض کوچک مرمر داشت و قبری در آنجا بود به نام فیض‌علی‌شاه که ظاهراً در عهد خود از درویشان معتکف تکیهٔ میر بوده که در سنهٔ ۱۱۹۳ فوت و در همین جا مدفون شده است.» (همایی، ۱۳۸۱: ۴۴۶).

۷. حاجیه نصرت خانم امین فرزند حاج سیدمحمدعلی بن حسن بن محمد بن میرمعصوم حسینی، عالمه‌ای فاضله، مجتهد و از مفاخر علمی عصر حاضر و بلکه اعصار قبل است چرا که مانند ایشان در بین زنان کمتر وجود داشته است. وی در سال ۱۲۶۵- ش مطابق سال ۱۳۰۸ق در اصفهان به دنیا آمد و در نزد حاج میرسیدعلی نجف‌آبادی و آقا سیدابوالقاسم دهکردی و جمعی دیگر تحصیل نمود تا به مقام اجتهاد رسید و از آقا شیخ محمدرضا نجفی و میرزا آقا اصطهباناتی و علامه آیت‌الله سیدشهاب‌الدین نجفی و بسیاری از علمای دیگر اجازهٔ اجتهاد و روایت گرفت. آثار این بانوی مجتهد عبارت است از: ۱. اربعین هاشمیه؛ ۲. اخلاق؛ ۳. تفسیر قرآن؛ ۴. سیر و سلوک به نام روش اولیاء؛ ۵. مخزن اللئالی در مدح حضرت مولی امیرالمؤمنین (ع)؛ ۶. معاد یا آخرین سیر بشر؛ ۷. النفحات الرحمانیه فی الواردات القلبیه؛ و... است. بانو امین در ۲۳ خرداد ماه سال ۱۳۶۲ش مطابق اول ماه رمضان سال ۱۴۰۳ق وفات کرد (مهدوی، ۱۳۴۸: ۴۴۵؛ ریاحی، ۱۳۷۶، «بانوی اصفهانی»: ۸۲-۹۱).

منابع

- اصلانی، محمد رضا. (۱۳۸۵). لاله کویر. ج ۲. تهران: انتشارات سوره مهر.
- برقعی، محمدباقر. (۱۳۷۳). سخنوران نامی معاصر (۶ مجلد). ج ۱. ج ۳. قم: نشر خرم بودون، ... (بهار و تابستان ۱۳۷۹). «اصفهان در قرن هفدهم». ترجمهٔ اصغر کریمی. در اثر، ش ۳۱ و ۳۲، ص ۲۲۶.
- چهارسوقی، میرزا محمدهاشم. (۱۳۳۲). میزان الانساب در شرح حال امامزاده‌های معتبر شهر اصفهان. قم: حکمت.
- حاجی قاسمی، کامبیز. (۱۳۸۹). گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران؛ دفتر ۱۱: امامزاده‌ها و مقابر. تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۸۵). حافظ‌نامه (شرح الفاظ، اعلام، مفاهیم کلیدی و ابیات دشوار حافظ). ج ۱۷. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دنبلی، عبدالرزاق (مفتون). (۱۳۴۲). نگارستان دارا. به کوشش

- عبدالرسول خیام پور. ج ۱. تبریز: ...
- دیوان بیگی، سیداحمد. (۱۳۶۵). *حدیقه الشعراء*. به تصحیح عبدالحسین نوائی. ج ۲. تهران: زرین.
- ریاحی، محمدحسین. (بهار و تابستان ۱۳۷۶). «بانوی اصفهانی؛ گذری بر حیات پر بار بانوی مجتهده حجت الاسلام و المسلمین سیده نصرت امین». در *فصلنامه فرهنگ اصفهان*، ش ۱ و ۲، ص ۹۱-۸۲.
- روضاتی، سیدمحمدعلی. (۱۳۳۵). *جامع الانساب*: خاندان های سادات موسوی. اصفهان: جاوید.
- شریف دارابی شیرازی، عباس. (۱۳۳۷). *تحفه المراد شرح قصیده حکمیه میرابوالقاسم فندرسکی*. به تصحیح و تحشیه و خط فضل الله لایق. تهران: انتشارات شرکت نسبی حاج محمد حسین اقبال و شرکاء.
- فقیه میرزایی، گیلان و محمدعلی مخلصی و زهرا حبیبی. (۱۳۸۴). *تخت فولاد یادمان تاریخی اصفهان*. ج ۱ و ۳. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی. پژوهشکده زبان و گویش با همکاری اداره کل امور فرهنگی.
- قاجار، محمود میرزا. (۱۳۴۶). *سفینه محمود*. ج ۱. تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- مهدوی، مصلح‌الدین. (۱۳۴۸). *تذکره القبور یا دانشمندان و بزرگان اصفهان*. اصفهان: ربانی؛ کتابفروشی ثقفی.
- ناصر خسرو قبادیانی. (۱۳۸۸). *دیوان ناصر خسرو*. به تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق. ج ۸. تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- واله اصفهانی، محمدکاظم. (۱۳۳۵). *دیوان واله*. به قلم جلال‌الدین همایی. ج ۱. اصفهان: کتابفروشی تأیید.
- وفا زواره‌ای، محمدعلی. (۱۳۸۵). *تذکره مآثر الباقریه به انضمام رساله اشعار مسجديه*. با تصحیح و تحشیه حسین مسجدی. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- هادوی، مصطفی (شهیر اصفهانی). (۱۳۸۱). *تذکره شعرای استان اصفهان از قرن پنجم تا عصر حاضر*. ج ۱. اصفهان: گلا.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۱). *تاریخ اصفهان مجلد ابنیه و عمارات فصل تکایا و مقابر*. به کوشش ماهدخت بانو همایی. ج ۱. تهران: مؤسسه نشر نما.
- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*. ج ۲. اصفهان: انتشارات ثقفی.